

INŽENÝRSKÁ ODYSEA

Dietl se však pokusil i o to. V roce 1979, tři roky po *Ženě za pultem*, vyprávěl příběh tří mladých konstruktérů, jejichž touhou je vynalézt nový výkonnější tkalcovský stav.³² *Inženýrská odysea* se dá chápat jako socialistické převyprávění *Tří mušketýrů*, ale článek v *Časopise Československé televize* zachází ještě dál a přirovnává seriál k řecké báji, na kterou naráží jeho titul; vysvětluje se v něm: „Odysseus musel obstát v nekonečném množství výzev, a přesto nepodlehл nepřítivnému osudu, způsobenému nepřízní bohů. Podobně naši hrdinové, mladí inženýři, čelí problémům, které patří do tohoto světa, ale pohlcují jejich sílu a tvůrčí nadání.“³³ Přes srovnávání s řeckou mytologií a narážky na francouzské hrdiny ze sedmnáctého století však byla *Inženýrská odysea* pohádkou zjevně komunistickou, používající jazyk předepsaný stranou.

Třemi inženýry jsou Zbyněk, konstrukční génius, tichý, introvertní a obsesivní; frenetický, vznětlivý a velmi

ambiciózní Vašek, který je synem dlouhé řady inženýrů; a elegantní a chytrý Slovák Jano. Ještě když studují konstruktérství si slíbí, že budou pracovat spolu v jednom podniku a tam sestrojí velkolepý stroj. Po promoci nastoupí všichni v Hlubočanských strojárnách, kde se vyrábějí textilní stroje. Ale Vašek nedokáže odolávat odporu ke změnám, na jaký tam naráží, a odejde. Chce najít místo, kde je nějaký „pohyb“: „Chci někým být!“, stěžuje si své popuzené přítelkyni.³⁴ Slovák Jano také odejde; umí plynne anglicky a rusky a usoudí, že jeho talent tkví v něčem jiném, a uchází se o velmi žádanou práci v exportním podniku v Praze, který prodává do zahraničí československé stroje.³⁵ Jen Zbyněk, konstrukční génius, zůstává v Hlubočanech a stále sní o možnosti sestrojit nový tkalcovský stav.

Tři mušketýři se tedy vydají každý svou vlastní cestou kolem světa, až se zase sejdou – nikoli doma, nýbrž v zahraničí. Československé postavení světového novátora však zjevně upadá: východní Němci si stěžují ekonomické kominterně východního bloku, že stroje, které koupili od nové společnosti, kde nyní pracuje Vašek, jsou vadné. Podobně v Hlubočanských strojárnách od konstruktérů chtějí, aby vylepšili starý stav MZ 400, místo aby vynalézali něco nového. Jano je ve vývozním obchodě úspěšný, ale jeden jeho kolega nedokáže odolat pokušením, s nimiž se v zahraničí setkává, a je vyhozen, protože přijal od jordánského obchodníka úplatek. Zbyněk, Jano a Vašek se konečně znovu setkávají, jenže ne v Praze, nýbrž na veletrhu v Miláně.

Ve velkosvětském Miláně jasně cítí osten, že jsou na sklonku dvacátého století druhořadými socialistickými občany. Vašek se svěřil svým starým kamarádům: „Já jsem se včera po jednání s jedním nafoukaným Angličanem zapřísahal, že sem jednou přijedu s takovou mašinou, že se ty pacholci budou před ní plazit na kolenou – a já jim na jejich úpěnlivý prosby budu jen říkat: „No, no, I am sorry, na náš stroj musíte dlouho, dlouho čekat.““³⁶ (Poslední větu Vašek pronese česky s anglickým přízvukem, aby napodobil, jak mluvil

jeho rádoby kapitalistický zákazník.) Vaškova touha, aby ho konkurence na Západě brala vážně, ho vede k návratu do Hlubočanských strojůren v roli nového ředitele a pak se chlapci (mušketýři) znovu spojí a jejich dávné tužby znovu vzplanou. Vašek vysvětluje svému otci: „Mně jde o to, abychom tomu světu dali na frak.“³⁷ Když Vaškův náměstek trvá na tom, že Sověti budou československé stroje vřdycy vítat, Vašek vysvětluje, že v těchto dnech je Moskva plná západních výrobků a západní společnosti mezi sebou o ten obrovský trh bojují. „Samozřejmě že dostaneme před nimi přednost. Ale jen do určité míry,“³⁸ varuje. Navzdory tomu však *Inženýrská odysea* objasňuje divákům, že Československo a jeho představitelé jsou plně připraveni utkat se na mnohojazyčném globálním trhu: dialogy jsou prošíkovány angločechismy (jako „fajnový“ nebo „unférový“), které jsou sice nemotorné, ale naznačují světočnost a jazykovou vybroušenost. Diváci se stávají součástí tohoto kosmopolitismu, protože poslouchají, jak čeští obchodníci na schůzkách jednají v mnoha jazycích – a dole na obrazovce jdou české titulky.

Přestože se její příběh točil kolem vysokých státních zaměstnanců, byla *Inženýrská odysea* tradiční komunistickou legendou plnou mužských hrdinů zaměstnaných ve špičkovém průmyslovém oboru inženýrství a pracujících se stroji, kteří vyřeší požadované problémy a ve volných chvílích sní o velkolepých erotizovaných strojích. Byla také vlasteneckým vyprávěním o pozdním komunismu a posilovala národní i socialistickou hrdost. Byli tam přece koneckonců čeští a slovenští inženýři, ředitelé továren a obchodníci v exportu, kteří konkurovali na úrovni „prvního“ světa, hovořili cizími jazyky a zaváděli techniku, již nakonec i Japonci chtěli ukrást. Přestože seriál má šťastný konec, podstata příběhu je založena na určité obavě.

Tradiční aréna, kde se komunisté předváděli – průmysl, dunění strojů a pracoviště plná mužů –, ztrácela na významu. Socialistické podniky se přestávaly modernizovat a Západ

**Socialistická
rodina a její
správkyně**

14. Výrobní záběr z *Inženýrské odysey*: Inženýr Zbyněk během důležitého rozhovoru s obchodníkem ze Západu. (Archiv České televize, foto Příba Mrázová)

ani Východ – nevyjímaje Moskvu – se už neklaněly české konstrukční vynalézavosti. Komunistický svět neměl moc co nabídnout. To byly skutečné výzvy, na něž narážel název seriálu odkazem na *Odyseu* a jeho cesty. Obavy, které tento seriál odhaloval, musely být zřejmě zejména těm občanským divákům, kteří znali nějaký cizí jazyk: vícejazyčné obchodní transakce, opatřené na obrazovce českými titulky, jsou pronášeny němčinou, francouzštinou a angličtinou s tolika chybami a s tak slyšitelným přízvukem, že nápadně

zdůrazňují režimem vnucenou nedostupnost výuky cizích jazyků a cestování za železnou oponu.³⁹

Tyto obavy se běžně analyzovaly v genderových studiích. Elena Prokhorova se zabývala televizními miniseriály z Brežněvova období a uvádí, že se sedmdesátá léta, poté, co se neuskutečnily reformy zahájené v době sovětského „tání“, vyznačovala „krizí národní identity“: „na rozdíl od tradičnějšího obrazu ženství byla sovětská mužskost jako kulturní konstrukce budována především na základech politické utopie – a jakmile ta začala jevit známky úpadku, procházelo krizí i mužství jako ikona sovětské modernosti. [...] Jakmile se státní omezení uvolnila a sebeuplatnění ve veřejné sféře ztratilo podtext hrdinství, cítili se muži ztracení a vytlačení.“⁴⁰ Ve stejné době také Maďary znepokojovalo nově matriarchální Maďarsko. Katherine Verderyová zaznamenává rozšířený diskurs o „potřebě maďarských mužů stát se zase skutečnými muži, a ne slabochy, které z nich udělal socialismus“.⁴¹ V Číně v období po Maovi také ovládly intelektuální i lidovou debatu obavy o mužství; důraz se kladl na „hledání mužů“, a to mužů „chápaných hlavně jako ‚pevné‘, ‚tvrdé‘, ‚mužné‘“.⁴² Tyto společné obavy o vymizení mužnosti za pozdního komunismu byly samozřejmě všechny spojeny s pochybnostmi o samotném systému. Špatné fungování sexuality bylo analogií ke špatnému fungování politiky.

Právě tak důležité však byly obavy o to, co je podstatou socialistického občanství a co to znamená pro budoucnost komunistického projektu. Libora Oates-Indruchová vysvětluje, že „státní socialismus definoval muže natolik silně jako dělníky a vojáky“, že jim pro jejich vymezení nezbyvalo žádné místo kromě „oficiálního diskursu“.⁴³ Jenže komunistické občanství bylo vždycky spojeno s mužností, a tudíž vyvstávala otázka ztráty schopnosti definovat nejen něčí mužství, ale také jeho občanství. Oficiální vzpomínky na pražské jaro 1968 využívaly velmi genderového jazyka, aby rok 1968 vylíčili jako období zženštilé hromadné

**Socialistická
rodina a její
správkyně**

hysterie. Hrdinský boj byl vyhrazen pro vítězné normalizátory, kdežto reformní komunisté byli oceňováni jako zženštilí, jako muži, kteří dali průchod nemužnému chování. Byly to naopak ženy, které nabyly síly jako strážkyně soukromé sféry, v níž se daly po roce 1968 obnovit společenské vztahy. Andrea Rinkeová, která psala o *Frauenfilme* v NDR, poznamenává, že hrdinky obrazovky v období pozdního komunismu byly „zobrazovány jako emocionálně silnější a morálně vyšší nebo jako osoby, které mají pokročilejší sociální uvědomění než jejich muži – jimiž byly všeobecně zklamány“.⁴⁴

NALEZENÍ ÚTOČIŠTĚ V RODINĚ

Za pozdního komunismu bylo obvyklé, že občané vyhledávali útočiště v rodině. Ve skutečnosti by se dalo říci, že neenergичtěji tuto formu odporu proti agresivním a kulturně necitlivým zásahům státní politiky praktikovali Romové. Hana Havelková vysvětluje: „Byla to rodina, či spíš domácnost, kde mnozí lidé využívali svého vynalézavého potenciálu a touhy dělat si věci po svém, bez ohledu na některé oficiální předpisy.“⁴⁵ Zatímco režimní politika směřovala ke zvýšení porodnosti, důraz, který obyčejní lidé kladli na domov a rodinný život jako formu pasivního odporu, tedy spíš posiloval tradiční role a státní priority, než že by zajišťoval alternativy.

V pulsující kultuře „udělej si sám“, která se vynořila jako reakce na chabé výkony státní ekonomiky, „se muži zabývali mužskými pracemi a ženy se ujímaly těch tradičně ženských“.⁴⁶ Pro Havelkovou to znamenalo, že „přesun zájmu lidí z veřejné do soukromé sféry byl spojen s ještě větší

hodnotou přikládanou rodině a posílením role ženy v ní“.⁴⁷ Příznačné však je, že tento důraz obyčejných občanů na rodinu a její správný byl v disidentském i státním světě stejný.⁴⁸ Prominentní spisovatelka a politická disidentka Eva Kantůrková ženám přímo radí, aby se vrátily k otřepaným klišé o ženskosti jako ke způsobu, jak odolávat politickému režimu. Alena Heitlingerová upřesňuje tuto strategii: „Mís-to aby hledala emancipaci prostřednictvím placené práce, vybízí Kantůrková ženy, aby znovu objevily své ‚autentic-ké‘ tradiční ženské hodnoty soucitu, lásky a tolerance.“⁴⁹ Svým důrazem na tradiční ženské kvality jako emancipač-ní aspekty ženského života se Kantůrková blíží k souhlasu s programem režimu, který ženy žádal, aby hojily mezilid-ské vztahy, s nimiž to šlo z kopce.

Oficiální, státem podporovaný posun k rodině a neofi-ciální soukromý posun k životu doma byly v souladu, takže je občas obtížné zjistit, kde končila oficiální ideologie a kde začínal soukromý protest. Navzdory opovržení mnohých občanů vůči oficiální rétorice a jejich nefalšovanému úsilí obejít režimní ideologii zrcadlily jejich nedůvěru k veřej-nému životu a jejich důraz na soukromý život snahy nor-malizačního vedení. Soukromá sféra se tedy zpolitizovala způsobem, jakým k tomu nedošlo v první polovině období poválečného komunismu, což jasně vyznačilo období po roce 1968 jako novou éru poválečného komunismu s no-vými pravidly a nově vykolíkováným hřištěm. Je zásadně důležité pochopit, že tento obrat k domovu, odehrávající se v odlišných podobách doma a v práci, nebyl jen návratem k soukromému životu, ale také výrazem klidného života, který stát prosazoval jako úhelný kámen stranické politi-ky a normalizační politické kultury. Tradiční role se staly způsobem odporu proti státu, ale zároveň je stát posiloval a povzbuzoval.

Paradoxní bylo, že ženy, které získaly novou ústřední roli na základě své zdánlivé bezmocnosti, daly svou žen-skost do služeb rodiny a rodinného státu. Jak naznačuje

strategie Kantůrkové, byly to ženy, které se umísťovaly mimo feministická klišé, jež podkopávala jejich zdánlivý potenciál v době pozdního komunismu v očích státu, disidentů i obyčejných občanů. Zčásti to může vysvětlit ostrou nechuť, s níž všichni vnímali feminismus (nebo to, co pod pojmem feminismus chápali). Mirek Vodrážka, bývalý disident a později feministka a aktivista, popsal výsměch – ve skutečnosti až výhružný postoj – se kterým na práva žen pohlížela většina disidentů. Filozof Ladislav Hejdánek, jenž byl žákem Jana Patočky, označil feminismus za „ideologii, která se nestará o děti“.⁵⁰ Havel sám byl chodící přehlídkou antifeministických banalit, viděl ve feminismu tvrz „hysterik a zhrzených milenek“.⁵¹ Vodrážka vzpomíná na ironickou soukromou diskusi „dvou prominentních disidentek“ na konci sedmdesátých let, kdy vládní represe vrcholily, zda nemají vytvořit Chartu pro ženy. Sarkastické vtipy, píše, vyplývaly z jejich společné situace: obě měly manžely, kteří na jedné straně bojovali proti útisku a na druhé straně doma byli sami utlačovateli.⁵² Nucené mlčení disidentek, mohl by člověk říci, odráželo a zároveň posilovalo jejich státem povolenou roli přirozených obnovovatelek mezilidských vztahů.

Zdá se, že případ herečky Jiřiny Švorcové, která hrála Annu v *Ženě za pultem*, tento protikladný vztah k ženám potvrzuje. Právě ona vedla shromáždění Anticharty v pražském Národním divadle, které přenášela televize. Jako neochvějná stalinistka se nikdy neodchýlila od oficiální linie strany, a když se tato stranická linie v šedesátých letech změnila, Švorcová se nezměnila, ale zůstala věrná staré gardě a jejím představám. V roce 1968 otevřeně vítala invazi vedenou Sověty a o deset let později znovu bez váhání stanula před kamerami, aby chrtila obvinění proti disidentům a Chartě 77 na shromáždění Anticharty. Zatímco oficiální média chválila mužské normalizační vedení za racionální postoj tváří v tvář hysterii roku 1968, ke Švorcové, jejíž politický instinkt se zdál být totožný, se stavěla s určitou rezervou.

**Socialistická
rodina a její
správkyně**

Filmový a televizní režisér Otakar Vávra, který Švorcovou obsadil do role Boženy Němcové, české hrdinky literatury devatenáctého století, psal v pamětech o tom, jak byl nespokojen s jejím vystoupením: dokázala zahrát „emancipovanou ženu“, napsal, ale nebyla schopna prorazit do „hlubších pocitů ženské přitažlivosti“. ⁵³ Být označena za emancipovanou ženu zřídka věští něco dobrého a je jisté, že Švorcová měla ze své politické loajality málokdy úspěch. Nikdy nebyla zaplavena rolemi v divadle, ve filmu ani v televizi. Jen v roce 1977, kdy se postavila před televizní kamery, aby oslovila diváky projevem proti hanebnému vystoupení Charty 77, dostala koncem téhož roku hlavní roli v Dietlově televizním seriálu. Když bylo Dietlovi řečeno, aby ji obsadil, byl rozčarován nejen hereččiným nebلاze proslulým politickým profilem, ale také jejím vzhledem a věkem. Nebyla, jak už jsme poznamenali, nijak zvlášť přitažlivá a byla o deset let starší než Dietlova devětatřicetiletá fiktivní hrdinka. ⁵⁴

MOC BEZMOCNÝCH

Obvykle bývá moc žen v době pozdního komunismu vnímána jako cosi odvozeného od jejich předpokládaného vztahu ke konzumnímu zboží stejně jako k jiným aspektům soukromé, společenské a nepolitické sféry. To znamená, že by se jejich znalosti domácích záležitostí daly použít jako zbraně proti režimu. Pokud tedy například existoval nedostatek zboží, byly ženy v nejlepší situaci požadovat od státu, aby „plnil své sliby“. ⁵⁵ Padraic Kenney v případě pozdně komunistického Polska uvádí, že tato obeznámenost se všemi konzumentskými záležitostmi ještě zesilovala symbolický význam žen jako matek, a dokonce „pracujících matek“. ⁵⁶ Pokud šlo o normalizační Československo, byly ženy také posíleny svým spojením se soukromou sférou, ale trochu jinak. V padesátých letech byly poslány z kuchyně na pracoviště, v sedmdesátých a osmdesátých letech byly vyslány, aby přenesly veřejnou sféru do soukromí, kam se teď režim i běžní občané snažili umístit pozdně komunistické občanství.

Možná to ale přece jen nebylo v Polsku natolik jiné než jinde v komunistickém bloku. Kenney naznačuje, že po nastolení stanného práva v Polsku (právě tak jako po Moskvou vedené invazi do Československa a poté v sedmdesátých a osmdesátých letech) „médiá přicházela s příběhy o obyčejných lidech, kteří toužili především po společenském míru jako po způsobu, jak se postarat o své rodiny“.⁵⁷ Jinými slovy tu za posledních deset let pozdního komunismu vešel pojem klidného života do oficiálního slovníku také. Na příkladu nemocnice pro ženy, která měla zklidnit nedávné politické napětí, Kenney ukazuje státní snahu nastolit mír tím, že umístí ženy do popředí komunistické a národní budovcnosti. Kladení základního kamene nemocnice, které ho se v Lodži zúčastnily tisíce lidí, přerušovala prohlášení „Lidové Polsko je matkou celého národa“. Kenney vysvětloval: „Nelze si představit čistší vyjádření pokusu režimu o vlastní zženštění po vyhlášení stanného práva.“⁵⁸ Polský stát také spojil svůj osud se ženami.

Opozice vůči feminismu západního typu byla zčásti působena domněnkou, že ženy – tedy ženy ve východní Evropě – jsou silné a nepotřebují ideologii založenou na představě, že jsou bezmocné. Navíc posílení tradičních generových rolí občany i státem (stát i občané byli posedlí hojivou mocí rodiny na soukromé i celostátní úrovni) znamenalo, že ženy měly – nebo věřily, že mají – pocit jakési jedinečné moci. Tato moc se zakládala na jejich nově získaném ústředním postavení v pozdně komunistickém projektu (bez ohledu na to, zda s tímto projektem souhlasily, nebo ne). Při (zne)užití Havlova obratu ztělesňovaly „moc bezmocných“. Slovy Petry Hanákové „se ‚normální‘ česká žena mohla pochlubit, že dokáže být odbornicí v práci, uvařit dvě teplá jídla denně, postarat se o dvě děti, sehnat na černém trhu západní oblečení, ušít si šaty podle ruské verze západního časopisu a každý čtvrtek si jít ve čtyři ráno stoupnout do fronty před knihkupectví, aby dostala dobrou novou knihu. Převažovala logika ‚Jsem žena, zvládnou

všechno‘.⁵⁹ Byla to superžena ve službě nejen své rodiny, ale neúmyslně i širší socialistické rodiny. Dietlova Anna byla podobně jako mnoho jiných žen svedena, aby věřila, že toto je její identita – vyčerpávající nezbytnost pro její velkou i malou rodinu.

**Socialistická
rodina a její
správkyně**

Za normalizace tedy stát očekával, že ženy budou působit jako protiváha k politickému disentu a společenskému chaosu: byly vnímány jako manažerky rodin a domácností, byly povzbuzovány, aby šířily klid tam, kde kdysi vládl neklid, pořádek tam, kde byl kdysi nepořádek, a dobré lidské vztahy tam, kde bývaly rozkoly. Ženské postavení za normalizace se neodvzovalo od komunistické ideologie o rovnosti pohlaví – ideologie rovnosti nikdy nebyla brána vážně – ale od měnících se potřeb státu, který nyní postavil ženy do popředí, proměnil je ve veřejné správkyně širší socialistické rodiny, zajišťující klidný život a prosazující privatizované občanství všude, kam přijdou.